

**SZPORLUK ROMAN. COMMUNISM AND NATIONALISM.
KARL MARX VERSUS FRIEDRICH LIST.**— New York,
Oxford; Oxford University Press, 1988.— IX+ 307 p.; 2 nd
(Paperback) Edition.— New York: Oxford: Oxford University
Press, 1991.— 307 p.

Книжка професора Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» має виразні сліди того інтелектуального середовища, в якому вона зродилася. Передусім це виказує довгий список осіб, яким автор вважає своїм обов'язком подякувати за поради при обговоренні книжки і пропозиції щодо дальнього розвитку теми. Це професори історичного факультету та Центру для дослідження Росії й Східної Європи Мічиганського університету. Як широкосердно зізнається автор, він «говорив про Маркса й Ліста з кожним, хто міг слухати (і [навіть] з деким, хто не хотів слухати)» (с. VIII).

Сама ж тема рецензованої книжки розвинулася з курсу «Соціалізм і націоналізм», що його Р. Шпорлюк читав, починаючи з 1977 р., в Мічиганському університеті. Курс цей ґрунтувався на ідеї, що «соціалізм і націоналізм зверталися до дуже схожих між собою — якщо не ідентичних — питань, але давали на них різні відповіді... і назагал пропонували альтернативні бачення світу...» (с. VII). У цьому полягала його принципова відмінність від подібних курсів та літератури, які при розгляді такої теми розповідали про те, що соціалісти думають про національне питання, націю і націоналізм.

Але порівнювати завжди треба порівнювані величини. І тут виникають питання, на які намагається знайти відповіді Р. Шпорлюк. По-перше, чи націоналізм * може репрезентувати собою світогляд (*«Weltanschauung»*), тобто концепцію людської історії та суспільства, бачення світового порядку, яке може змагатися з іншими ідейними течіями в інтелектуальному, а не лише політичному розумінні. І якщо «так», то чи існують, так би мовити, філософи націоналізму на рівні інтелектуальних гігантів інших філософських напрямів. Одно слово, якщо марксисти всього світу мають Маркса, то кого мають націоналісти?

Ці питання не позбавлені смислу. Згідно з досить поширеною у сучасній світовій науці думкою, одним із парадоксів націоналізму є нібито невідповідність між його політичною силою та його філософською біdnістю і навіть непослідовністю. На думку Бенедикта Андерсона, автора відомої монографії *«Imagined Communities*» (*«Уявні спільноти»*)¹, «на відміну від інших «ізмів» націоналізм ніколи не продукував власних великих мислителів, своїх Гоббсів, Токвелів, Марксів чи Веберів». Тому він пропонує не кваліфіковати націоналізм як один із видів ідеології, скажімо, як лібералізм чи фашизм, а ставити його в один ряд із такими категоріями, як «спорідненість» (*kinship*) або «релігія» (с. 79).

На думку іншого знаного дослідника національних процесів Антоні Д. Сміта, суть націоналістичної доктрини дуже проста і вона зводиться до кількох пунктів: до віри, що 1) «людство природним чином поділено на нації»; 2) нації мають свій «особ-

* Тут термін «націоналізм» вжитий у традиційному західному значенні — для означення національно-визвольних рухів узагалі та їхньої ідеології.

¹ Anderson Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*.— London: Verso and NLB, 1983; 2 nd, revised and extended edition, 1991.

ливий характер»; 3) уся політична влада виводиться від нації; 4) «люди мусять ідентифікувати себе з певною нацією»; 5) нації для своєї реалізації потребують держави; 6) нація-держава є найвищою серед усіх людських лояльностей; 7) і, нарешті, нація-держава є умовою «глобальної свободи й гармонії» (с. 93). Зрозуміло, до яких логічних висновків може привести така позиція. Як твердить один із найбільших сучасних теоретиків дослідження націоналізму Ернест Геллнер, «[націоналістичні] мислителі насправді дуже не відрізняються між собою. Якщо один із них загине, інший прийде на його місце... Ніхто [з них] не є незамінний... Точний зміст їхніх доктрин навряд чи варто аналізувати» (с. 79).

Р. Шпорлюк обстоює й аргументує протилежний погляд на теоретичну вартість націоналізму. Його позиція зводиться до того, що, як і в разі з іншими «ізмами», існують різні види націоналізму всередині загальної течії націоналізму. Не кожен з них успішний з погляду своїх суспільно-практичних результатів. І під кутом зору цієї успішності дуже важливим є, що говорять чоловікі представники різних його напрямів.

У своїй монографії професор Р. Шпорлюк розглядає погляди Фрідріха Ліста — виразника економічного націоналізму, який, на думку автора, є ефективним інструментом у модернізації відсталих суспільств. Фрідріх Ліст (1789—1846) був ровесником Французької революції, а його діяльність припадає на період між Віденським конгресом 1815 р. і революцією 1848 р. Власне, він не дожив до останньої наклавши на себе руки у 1846 р. у стані глибокої депресії. За своїми політичними поглядами Фрідріх Ліст був німецьким націоналістом, який прагнув до об'єднання усіх німецьких земель в одну державу. Але в німецький націоналізм він вніс новий, досі незнаний вимір — економічний, ідею економічної єдності Німеччини. Як твердить Шпорлюк (с. 102), Ліст був єдиним німецьким націоналістом, який вітав індустриальну революцію та її політичні, соціальні й національні наслідки. На поглядах Ліста дуже позначилося його вимущене (з політичних причин) перебування у Сполучених Штатах Америки; враження і досвід, набуті там, він пробував перенести на німецький ґрунт. (До речі, він вважав себе не лише німецьким, а й американським патріотом і навіть прийняв американське громадянство). Про політичну вагу його діяльності промовисто свідчить той факт, що Меттерніх вважав Ліста «одним із найактивніших, найправніших і найвпливовіших німецьких революціонерів» й особисто намагався перешкодити призначенню Ліста після його повернення з Америки консулом Саксонії у Лейпцигу (с. 111).

Opus magnus Фрідріха Ліста — «Національна система політичної економії» (праця залишилася незавершеною, її перший том був надрукований у 1841 р.) — стверджував, що відсталим націям для досягнення вищого рівня економічного розвитку конче потрібне введення державної протекційної системи разом із розширенням політичних прав і свобод своїх громадян та цілеспрямованим розвитком освіти (у тому числі й насамперед — політехнічної освіти).

Стрижнем Шпорлюкової книжки стала полеміка між Марксом і Лістом як за життя, так і після смерті — в царині реалізації їхніх ідей. У 1845 р. Карл Маркс почав писати критичний огляд «Національної системи...» Цей огляд залишився незакінченим і тривалий час зберігався лише в рукописі; у 1971 р. він уперше був надрукований у російському перекладі у «Вопросах истории КПСС»². Власне цей текст став основою для порівняння поглядів Ліста і Маркса на одні й ті ж питання, що їх поставила індустриальна революція.

² К. Маркс о книге Ф. Листа «Национальная система политической экономии» // Вопросы истории КПСС.— 1972.— № 12.— С. 3—27.

«Ліві» критики-рецензенти книжки «Марксизм і націоналізм» дорікають її авторові за те, що він вибрав для свого аналізу далеко не найсильніші Маркові тексти, тим самим применшивши інтелектуальну силу Маркса в дискусії з Лістом. Вони протиставляють Шпорлюковій роботі книжку іншого українського автора — Романа Роздольського — про Енгельса й неісторичні народи³. «Він [Роздольський] мав на меті врятувати незаплямовану науку марксизму від різних помилок, що вкraлися у неї з часу її зародження, помилок, яких не уникнули навіть її засновники». Натомість Р. Шпорлюк не відновлює позірну «незаплямованість» марксизму, а радше руйнує її. І робить це на основі не аналізу несерйозних наукових праць Маркса, а на основі його політичних трактатів у момент, коли марксизм виходить із наукового кабінету і переходить на революційні барикади. «Але марксизм як інтелектуальна дисципліна та революційна віра — дві дуже різні речі»⁴.

Однак такі закиди свідчать про певне нерозуміння оригінальності авторського підходу. Суть цього підходу зводиться до того, що теоретичне значення тієї чи іншої течії розглядається у контексті тих історичних процесів, які вона трактувала і спробувала пояснити. Таким першорядним за своєю важливістю процесом у часи Ліста й Маркса була індустріальна революція та пов'язана з нею модернізація суспільно-політичного життя. Свої відповіді на цей процес пробували давати соціалізм, лібералізм і консерватизм. Зміст однієї з центральних тез Шпорлюкової книги, власне, й полягає у тому, що націоналізм не був продуктом індустріальної революції. Насправді він зародився набагато раніше, і «специфічно націоналістична реакція на індустріальну революцію не зводилася до ліберальної, консервативної чи соціалістичної позиції» (с. 8). Націоналізм не був просто виразом егоїстичних інтересів національної буржуазії, як це твердили марксисти. «Насправді націоналізм був третьою силою на полі битви, де зійшлися марксизм і капіталізм» (с. 14). Він протистояв як домінуючій позиції промислово розвинутих держав Заходу, зокрема ідеології вільної торгівлі, так і соціалістичному рухові, який пробував творити солідарність робітників на інтернаціональній основі.

На думку Маркса, розвиток нового суспільства мав відбуватися у позанаціональних межах — встановлення національних меж лише обмежуватиме і стримуватиме такий розвиток. Тому для Маркса націоналізм був анахронізмом, який відволікає людство від здійснення важливіших завдань. Такі думки, як писше Шпорлюк, найбільшою мірою були характерні для ранніх творів Маркса (особливо цікавою є авторська інтерпретація «Маніфесту комуністичної партії» як «антинационалістичного маніфесту»). Щоправда, дальший розвиток національних рухів у Європі після революції 1848 р. змусив Маркса й Енгельса дещо модифікувати свої погляди. Вони визнали історичну прогресивність окремих національних рухів — таких, як польський чи угорський, які своєю боротьбою нібито наближали перспективи пролетарської революції. Але Маркс і Енгельс надалі залишалися ворожими національним прагненням більшості слов'янських народів.

Щоправда, назагал Ліст теж поділяв негативне ставлення до національних рухів т. зв. «малих» чи «неісторичних» народів, вважаючи, що з раціонального погляду малі держави позбавлені історичного смислу. Але що принципово відрізняло Ліста від

³ Rosdolsky Roman. Friedrich Engels und das Problem der geschichtlosen Völker (die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848—1849 in Lichten der „Neuen Rheinischen Zeitung“ //Archiv für Sozialgeschichte.— Bd. IV (1964).— S. 87—282. Англ. переклад: Engels and the „Nonhistoric“ Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 / Transl by John Paul Himka.— Critique Books, 1986.— VI+220 p.

⁴ Mitchell Paul G. The „Pig-headed“ Nation: Marxism Grapples with the National Question //East European Quarterly.— Vol. XXV, N 2 (June 1991).— P. 227, 234.

Маркса, то це погляд, хто має відігравати центральну роль у переході від відсталого до модерного суспільства. Для Маркса цю роль мали відігравати нові класи: буржуазія і пролетаріат, тоді як Ліст вірив в особливе призначення націй. Тим, що для Маркса була боротьба класів, тобто рушійною силою історії, для Ліста була боротьба націй. З тією лише відміною, що лістівська система не передбачала виникнення такої нації, історичним завданням якої була б ліквідація націй узагалі (як відомо, Маркс приспівав роль могильника класового суспільства особливому класові-пролетаріату).

Фрідріх Ліст, на думку проф. Шпорлюка, створив «найуспішнішу національну економічну програму», яка забезпечувала модернізацію відсталого суспільства під протекторатом національної держави. Сила лістівського вчення, за словами Шпорлюка, полягала «в поєднанні економічного аспекту національного життя з культурою і політикою нації у синтезі, який давав націоналізмові змогу успішно долати своїх суперників, у тому числі й марксизм».

З другої половини XIX ст. учення Ліста сприйняли угорці, іспанці, ірландці та інші національні рухи як конкретну програму до дії. Його ідеї в Угорщині підхопили Лайош Кошут та граф Сеченьї, ним зачитувалися і захоплювалися лідери каталонського руху, а ірландський націоналіст Гріффіт мріяв бачити книжку Ліста в руках кожного ірландця. У Росії його прихильниками були Сергій Вітте і Петро Струве — ідеологи російської індустріалізації (хоча перший зовсім ігнорував ту думку Ліста, що передумовою промислового і комерційного поступу має бути встановлення конституційного уряду). Програму Ліста сприйняли навіть ті «малі», «неісторичні» народи, для яких вона первісно не була призначена. До того ж після своєї перемоги в Росії більшовики були змушені провадити індустріалізацію суспільства не за програмою Маркса, а за рецептом Ліста.

Інтелектуальна перемога Ліста над Маркском, на думку Романа Шпорлюка, переважно показує, що в переході до модерного суспільства вирішальну роль відігравали не класи, а нації. Немає інших ефективніших шляхів модернізації суспільства поза національними шляхами — у цьому полягає центральний висновок книжки. Цей висновок опирається на найновіші дослідження американця Гейла Стоукза із галузі взаємозв'язку індивідуальної психології і націоналізму. Укладення промислових операцій веде до такого стану, коли неможливо здобути належну фахову кваліфікацію лише емпіричним чином, через передання виробничих навичок від майстра до його учня. Щоб стати «оперативноздатними», учасники виробництва повинні проявити здатність до абстрактного мислення, а водночас до застосування фундаментальних правил в галузі категорій, ієрархії, функціонування як на практиці, так і в своїй мові, у словах. «Оперативноздатніх» індивідумів, ясна річ, може витворювати лише школа, а не фабрика, а досягнення такого стану мислення потребує розширення словникового запасу слів. Історично, коли великі маси людей привчаються до нових слів, вони почуються комфортніше серед тих, хто вже вміє уживати нові абстрактні поняття зрозумілим чином. Саме нації, побудовані на спільноті мови, а не менші чи більші суспільні групи, є найзвужнішими спільнотами осіб, які мають оперативну здатність. Таким чином, розвиток економічної системи призвів до витворення специфічно «оперативноздатного» стану пізнання, який особливо добре реагує на заклики націоналізму (с. 87, 251).

Книжка Романа Шпорлюка — добрий зразок т. зв. «case study» — дослідження, коли звернення до певної, чітко окресленої теми дає розв'язки більш загальних проблем. Рецензована праця, передовсім, є серйозним внеском у дослідження процесу формування націй. З цього погляду на особливу увагу заслуговує шостий розділ книжки під назвою «Націоналізм перед Лістом». У ньому автор показує роль друкарської революції Гутенберга та протестантської революції Лютера у витво-

ренні нових, культурних спільнот, що ґрутувалися на стандартизованих мовах і дали початок формуванню провідних європейських націй. Такий підхід видається дуже плідним у контексті дискусій, що їх десятиліттями ведуть історики: коли ж, власне, починаються формуватись нації і національна свідомість? Що ж до української історії, то він міг би бути корисним як робоча гіпотеза для пов'язання в одну історичну лінію процесів українського відродження кін. XVI — поч. XVII ст. та кін. XVIII — поч. ХХ ст.

Окрім висновків автора слішні і при трактуванні інших питань історії України. Його книжка містить лише дві-три згадки про Україну, та все ж українська проблематика присутня майже на кожній її сторінці. Божою ласкою чи неласкою Україна протягом останніх ста років стала центральним полем змагань цих двох суперницьких ідеологій сучасності — комунізму (марксизму) й націоналізму. На початку діячам українського національного відродження удавалося не лише погоджувати ці обидві ідеології, але навіть витворити певний їх синтез. Ще про членів старої Київської громади офіційна російська преса в середині 1870-х років писала, що вони в одній кишенні носять твори «батька Тараса», а у другій — «Капітал» Карла Маркса⁵. Цей так званий «український дуалізм» був дуже характерний для розвитку української політичної думки кінця XIX — початку ХХ ст. і з особливою силою проявився у часи революції 1917—1920 рр. Для любителів історичних парадоксів напевно цікавим буде факт, що постулат політичної самостійності України був уперше сформульований на початку 1890-х років саме марксистами (так званими «молодими» радикалами Юліаном Бачинським та В'ячеславом Будзиновським), а відстоювати його ім доводилося у гострих суперечках з діячами старшого покоління, які до того ж були немарксистами⁶.

Відданість соціалістичним схемам ставила багатьох українських діячів «між двох сил» (користаємося тут вдалим образом, який вжив Володимир Винниченко у своїй відомій п'єсі) — між великодержавним за свою суттю російським соціалістичним (а згодом і більшовицьким) середовищем, байдужим, а то й відверто ворожим до національних змагань українців, та національною стихією, з якої у часи революції виростала українська незалежна держава. Звичайно, не соціалізм був головним винуватцем поразки національних сил. Слабкість національного руху була насамперед спричинена репресивною політикою російського самодержавства, яке не дало змоги сформуватися основним клітинам національного життя. Важко було будувати національну державу в країні, яка до того часу не мала жодної школи з рідною мовою викладання. Але у свідомості подальших поколінь відповідальність за поразку була покладена якраз на тих діячів, які «грішили» соціалізмом: на Михайла Грушевського, Володимира Винниченка та ін. Український націоналізм 1920—30-х років з його вояновчицю, ірраціоналістичною ідеологією був до певної міри реакцією «синів» на захоплення «батьків» універсалістськими, прогресивними теоріями, серед яких марксизм посідав далеко не останнє місце. Після розгрому течії націонал-комунізму на початку 1930-х років у Радянській Україні національний рух оформлює своє розлучення з марксизмом, хоча окремі спроби їх поєднання

⁵ З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах// Записки НТШ — Львів, 1913.— Т. 116.— С. 183.

⁶ Див.: Німка J.-P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State// Slavik Review.— 1982.— Vol. 41, N 2.— P. 219—235; Грицак Я. «Молоді радикали» в суспільно-політичному житті Галичини //Записки НТШ — Львів, 1991.— Т. 222.— С. 71—110.

трапляються і в пізнішу епоху (маю на увазі діяльність українських дисидентів Івана Дзюби, Леоніда Плюща та ін.).

З другого боку, українські землі вписали ще одну сторінку у світову історію марксизму та пов'язаної з ним комуністичної системи. «Якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та інтенсивність діяльності, то дуже ймовірно, що Українська Повстанська Армія є найважливішим прикладом насильного опору проти комуністичного панування», — писав американський історик Джон Армстронг⁷.

Як би там не було, але загальний баланс стосунків між Україною і марксизмом є радше негативним, аніж позитивним. Бо назагал марксизм і націоналізм, як твердить Шпорлюк, це дві докорінно протилежні ідеології, які важко, а то й взагалі неможливо сумістити між собою. І не лише в політичному сенсі, а й у значенні пошуку шляхів до модернізації суспільства. Це не означає, очевидно, що будь-який національний рух автоматично веде до творення ефективно організованих та економічно розвинутих націй. Сам Роман Шпорлюк умовно ділить усі національні рухи на ті, які сприйняли ідею модернізації, і на ті, які не сприйняли її. В одній із своїх недавніх публікацій він висловив припущення, що український національний рух на підросійській Україні принципово не сприйняв капіталізму.⁸ Ця гіпотеза для свого підтвердження чи спростування потребує окремого дослідження, що виходить за межі рецензії. Тут може вистачити лише однієї загадки про зацікавленість української суспільної думки проблемою модернізації. Поява «України irredent-и» Юліана Бачинського (1895) була викликана власне стурбованістю автора за майбутнє української нації через процес пролетаризації і масової еміграції галицьких селян. Уся тодішня політика українських партій у Галичині опиралася на селянство. «Хто буде тримати далі той синьо-жовтий прапор національний, як за мужицтвом доведе [тъ] ся і нам загинути?..» — запитував Юліан Бачинський. Єдиний вихід із цієї ситуації — це введення великої промисловості, що є «квестією життя кожного народу». Головною перешкодою на шляху його введення є політичний централізм Австроїї та Росії; подолати цю перешкоду можна лише здобуттям політичної самостійності України, яка є «conditio sine qua non» її економічного і культурного розвитку, услов'є узагалі можності її екзистенції⁹.

Щоправда, Бачинський був марсистом, а не лістівцем, і він вважав, що націоналізм — буржуазна ідея, і творення «буржуазної» української держави є лише кроком на шляху до досягнення нової, вищої єдності людства — єдності інтернаціональної¹⁰. Це, однак, не заперечує загальної спрямованості його думок, співзвучної до певної міри з ідеями Ліста. Очевидно, нації при переході до модерного суспільства користувалися й іншими «ізмами», а не лише лістівською теорією¹¹. Якщо ж говорити взагалі, то хіба перші національні «будителі» — романтики, створюючи літературну мову, реконструюючи історичне минуле і т. ін., не закладали підвальні майбутньої «оперативноздатної» спільноти? І чи, в тому значенні їхня діяльність не мала цілковито прагматичні наслідки? Сам автор в одному місці (с. 159—160) покликається на думку Рудольфа Яворського, що для недержавних націй Східної Європи «національ-

⁷ Armstrong J. Ukrainian Nationalism.— 2nd reprinted Ed., Ukrainian Academic Press.— 1986.— P. 300.

⁸ Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть (доповідь на Першому конгресі Міжнародної Асоціації Українознавців, серпень 1990 р.) // Слово.— 1991.— № 4/26).— С. 5.

⁹ Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіп. Написав...— Львів: Накладом «Універсальної бібліотеки», 1895.— С. 18, 72, 121.

¹⁰ Там же.— С. 74, 116—117.

¹¹ На цю обставину звернено увагу в рецензії на книжку Р. Шпорлюка: Blaschko D. Ways of Catching up // The Times Literary Supplement.— 1989.— 19 May.— P. 556.

ний бойкот і національні самодопомогові організації функціонували в межах багатонаціональних економічних систем як протекційні митні бар'єри самостійних національних держав». Тоді чим же були селянські страйки 1902 і 1907 р. в Галичині, боротьба за відкриття українського університету у Львові, діяльність українських самодопомогових й кооперативних організацій і т. ін., як не реакцією українського суспільства на той виклик, який кинув йому розвиток капіталістичних відносин? Очевидно, програми і цілі, які національний рух ставить перед собою, є функцією його фізичної сили. Національний рух на Наддніпрянській Україні організаційно помітно відставав у своему розвитку від національного руху в Галичині; тому з неминучістю мусив зосередитися головним чином на питаннях мовних, культурних і т. ін., а отже, у фізичному розумінні, не міг реагувати на капіталізм.

Можна погоджуватись чи не погоджуватись з твердженням Романа Шпорлюка про принципове несприйняття українським рухом ідеї капіталізму, але варто визнати, що провінціалізм, проти якого в Німеччині так гаряче боровся Фрідріх Ліст, і надалі залишається хронічною хворобою українства. Сучасний український рух та в черговий раз проголошена українська самостійна держава стоять перед проблемою модернізації своєї країни. Складність, однак, полягає у тому, що завдання, які припадали звичайно на XIX ст., Україні доводиться вирішувати наприкінці ХХ ст., в умовах існування розвинутих постмодерних суспільств. Це потребує пошукувів оригінальних розв'язок на поставлені питання. Книжка Р. Шпорлюка вказує якби загальний напрямок, в якому треба вести ці пошуки. Названа робота, без сумніву, стала здобутком світової історіографії¹². Залишається лише побажати, щоб висловлені в ній ідеї стали здобутком українського руху вперед.

Ярослав ГРИЦАК

¹² 26 червня 1988 року у Центрі міжнародних досліджень ім. Вудро Вільсона у Вашингтоні відбувся симпозіум, центральною темою якого було обговорення книжки Р. Шпорлюка. В обговоренні взяли участь провідні учени в галузі досліджень теорії національних рухів — Мірослав Грох, Ернст Геллнер, Бенедикт Андерсон, Гейл Стоукз, який організував і провадив конференцію. Матеріали симпозіуму опубліковані в журналі: East European Politics and Societies.— Vol. 4.—N 1 (Winter, 1990).— P. 98—150. Скорочений переклад доповіді Р. Шпорлюка «Дослідження драми історії, або Національні шляхи до сучасності» на цій конференції див.: Зустрічі (Варшава).— 1991.— № 2.— С. 79—87.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Мустьєрські наконечники та скребла із стоянки Молодове I.
2. Пізньопалеолітичні вироби з кісток і рогу.
3. Реконструкція мустьєрського поселення з четвертого шару стоянки Молодове I. Худ. І. Принада.
4. Найдавніші музичні інструменти типу сопілка.
5. Основна орнаментальна знакова система розписного посуду томашівської культури.
6. Типи антропоморфної та зооморфної пластики томашівської культури.
7. Типи антропоморфної та зооморфної пластики.
8. Основні форми розписного і кухонного посуду з поселення Косенівка.
9. Регіони поширення археологічних культур першої половини I тис. н. е. та архаїчних гідронімів у Східній Європі (за О. Трубачовим та В. Топоровим).
10. Територія поширення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.
11. Основні форми кераміки, типи жителів.
12. Фібули V ст.
13. Слов'янські пам'ятки другої половини I — першої половини II ст. на території Східної Європи (за Д. Козаком та Р. Терпиловським).
14. Слов'янські пам'ятки другої половини II—III ст. на території Східної Європи (за Д. Козаком та Р. Терпиловським).
15. Слов'янські пам'ятки III—IV ст. на території Східної Європи.
16. Слов'янські пам'ятки з комплексами другої половини IV—V ст. на території Східної Європи.
17. Характерні типи жителів.
18. Розміщення слов'янських поселень V—VIII ст. (за Й. Земаном, П. Донатом та іншими з уточненнями В. Барана) і напрями слов'янського розселення.
19. План залишків дерев'яної ротонди в Олешкові на Пруті.
20. Керамічні плитки від мозаїчного омफалія Олешківської ротонди.
21. Мініатюра євангеліста Луки з Добривого Євангелія. 1164 р.
22. Мініатюра євангеліста Матвія з Волинського Євангелія. 80-ті рр. XIII ст.
23. Сторінка із заставкою та ініціалом із «Повчання Ефрема Сирин». 1492 р.
24. Мініатюра з «Повчання Ефрема Сирин». Ефрем Сирин і Василь Кесарійський. 1492 р.
25. Христя Альевська. Фото початку ХХ ст.
26. Титульна сторінка журналу «Рідний край», який видавала Олена Пчілка при співучасти жіноцтва Східної України. 1906 р.
27. Сторінка рукописного «Реестру Чернігівських границь». 20-ті рр. XVI ст.
28. Населені пункти за «Реестром чернігівських границь» (20-ті рр. XVI ст.) у сучасних кордонах території України.
29. Ігор Лоський. Фото другої половини 20-х рр. ХХ ст.
30. Сторінка рукопису статті І. Лоського «Григорій Винський і його «Записки» (1935) з пізнішими редакційними правками Івана Крін'якевича.
31. Факсиміле пропам'ятної заяви Ярослава Пастернака про виявлення у Крилосі останків князя Ярослава Осмомисла і про перезахоронення їх у Львові.
32. Скриня з передахороненими князівськими останками у крипті собору святого Юра у Львові.